

ӘОЖ 343.14

Е.Т. Нұрмағанбет

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ermek004@mail.ru

Қылмыстық іс жүргізу бойынша адвокаттың дәлелдемелер жинауға қатысу мәселелері

Мақала адвокат-қорғаушының қылмыстық іс жүргізу субъектілері арасындағы ерекше маңызға ие қатысушы екені белгілі. Себебі айыпталушының, сезіктінің немесе жәбірленушінің құқықтары мен бостандықтарын қорғауда үлкен рөл атқаратыны сөзсіз. Сол себепті осы әрекеттерді жүргізу барысында дәлелдемелер жинау және дәлелдеу процесіне қатысудағы үлкен мәселелер мен ауқымды іс шаралар ұсынылады. Жалпы, дәлелдеме және дәлелдеу – қылмыстық процестің маңызын анықтайтын негізгі мәселелер. Оларға көптеген зерттеулер арналған. Сондықтан дәлелдемелерді жинау туралы мәселелерді қарастыру аса қажет деп санау керек.

Түйін сөздер: адвокат, қорғаушы, дәлелдеме, дәлелдеу, сезікті, қылмыстық іс жүргізу.

E. T. Nurmaganbet

Problems participation of the lawyer defender in proof on criminal trial

In this article the author considers the problem of representation by counsel - defense counsel in proving criminal cases, including those discussed activities of the submission and the gathering of evidence, and the opportunity to change the rules of modern legislation. This article discusses the theoretical issues and activities of defense counsel involved in the gathering of evidence. To resolve the criminal case, to prove legally guilt or innocence of the person against whom the criminal case. In this regard, the literature is justified write that proof - this is the basic element, the core of the criminal process. In science, the criminal proceedings are discussions about the possibility of the participation of defense counsel in proving a criminal case. Thus, despite the legal right to participate in the gathering of the defense evidence, the lack of a mechanism for its implementation does not allow to fully implement the constitutional principles such as competition and the defendant's right to a defense.

Key words: lawyer, defender, proofs, criminal trial, participants.

Е.Т. Нурмағанбет

Проблемы участия адвоката-защитника в доказывании по уголовному процессу

В данной статье рассматриваются теоретические проблемы и деятельность адвоката-защитника в участии собирания доказательств. Чтобы разрешить уголовное дело, нужно доказать в законном порядке виновность или невиновность лица, в отношении которого ведется уголовное дело. В этой связи в литературе вполне обоснованно пишут, что доказывание – это основной элемент, сердцевина уголовного процесса. В науке уголовного процесса идут дискуссии относительно возможности участия адвоката-защитника в доказывании по уголовному делу. Таким образом, несмотря на законодательное закрепление права защитника участвовать в собирании доказательств, отсутствие механизма его осуществления не позволяет в полной мере реализовать такие конституционные принципы, как состязательность и право обвиняемого на защиту.

Ключевые слова: адвокат, защитник, доказательства, уголовный процесс, участники.

Қазақстан Республикасы Президентінің “Біз Конституциямыздың әлеуетін барынша пайдалануымыз қажет” дей келіп, “Біз баршаға барынша мүмкіндіктер беретін қоғам: әрбір адамның жеке басы мен бостандығын құрметтейтін, өзіне өзі қызмет етуге жағдайы жоқ жандарды қамқорлыққа бөлейтін, қандай еңбекті болса да

қадірлейтін, ана мен баланы қорғайтын, зейнеткерлерге қамқор болатын, ардагерлер мен отан қорғаушыларды ардақ тұтатын қоғам құруды аяқтауға тиіспіз”, деген сөздерінен құқықтық, зайырлы мемлекет құруды мақсат еткен кез келген қоғамның әрбір азаматы өзінің құқықтарын жақсы білумен қатар оларды батыл қорғауға

талпынуы заңды құбылыс екенін түсінуге болады. Ендеше адамның өз мүддесін, талап-тілегін, қанағаттандыруы үшін тәуелсіз қоғамдық ұйымдардың жәрдеміне жүгінетіні ақылға сыйымды [1]. Ал азаматтардың заңды құқықтары мен бостандықтарын қорғауға жағдай жасайтын ұйымдардың бірі адвокатура саласына тән десек қате айтпаған болар едік. Сол адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауда сол адвокаттар дәлелдемелерді жинауға қатысуда көптеген келеңсіз жайттарға қалып жатады. Соған байланысты теория жағынан болсын немесе тәжірибе жағынан болсын кішкене тоқталып кетсек:

Жалпы, дәлелдеме және дәлелдеу – қылмыстық процестің маңызын анықтайтын негізгі мәселелер. Оларға көптеген зерттеулер арналған. Қылмыстық процесте дәлелдеу мәселелерін зерттеу әр уақытта өзінің актуальдылығын жоғалтпайды, ол өмірмен тығыз байланысты, қоғамды қылмыстан қорғауға бағытталған тәжірибелік қызмет десек болады.

Дәлелдемелерді жинау мәселелеріне байланысты, қазіргі таңда көптеген даулар мен келіспеушіліктер туындап жүр.

Сондықтан дәлелдемелерді жинау туралы мәселелерді қарастыру аса қажет деп санау керек.

Дәлелдемелерді жинау маңызын анықтау үшін дәлелдеудегі оның орны және ішкі құрылымын талдауға салу керек, тану қызметінің жалпы жақтары судьямен, прокурормен, тергеушімен жүзеге асырылады.

Қазіргі әрекет етуші қылмыстық іс жүргізу кодексінің 125-бабында көрсетілгендей, дәлелдемелерді жинау тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу жолымен сотқа дейінгі іс жүргізу және сот талқылауы процесінде жүргізіледі. Дәлелдемелер жинау оларды табуды, бекітуді және алуды қамтиды. Тараптардың өтініштері бойынша немесе өз бастамашылығы бойынша қылмыстық процесті жүргізуші орган іс жүргізуіндегі қылмыстық іс бойынша кодексте белгіленген тәртіппен жауап алу үшін немесе сарапшы ретінде қорытынды беру үшін кез келген адамды шақыруға; кодексте көзделген іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге; Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етуге қойылатын талаптарды сақтай отырып,

ұйымдардан, олардың басшыларынан, лауазымды адамдардан, азаматтардан, сондай-ақ жедел іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдардың іс үшін маңызы бар құжаттар мен заттарды табыс етуді талап етуге; уәкілетті органдар мен лауазымды адамдардан тексерулер мен тексерістер жүргізуді талап етуге құқылы. Кодексте белгіленген тәртіппен іске қатысуға жіберілген қорғаушы заң көмегін көрсету үшін қажетті дәлелдерді ұсынуға және мәліметтерді жинауға, оның ішінде олардың келісімімен адамдардан сұрауға, сондай-ақ он күн ішінде ол құжаттарды немесе олардың көшірмелерін беруге міндетті ұйымдардан анықтамалар, мінездемелер және өзге де құжаттар сұратып алуға; қорғауындағы адамның келісімімен заң көмегін көрсетуге байланысты туындаған шешуді қажет ететін мәселелер бойынша арнаулы білімі бар адамдардың пікірін сұрауға құқылы. Сезікті, айыпталушы, қорғаушы, жеке айыптаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері, сондай-ақ кез келген азаматтар мен ұйымдар дәлел бола алатын ауызша да, жазбаша да нысандағы мәліметтерді, сондай-ақ заттар мен құжаттарды ұсынуға құқылы.

Теориялық тұрғыда дәлелдемелерді жинаудың өз маңызды жақтарын, тану қызметі ретінде байқайды. Дәлелдемелерді құрудың процессуалдық фазаға дейінгі кезеңі, егер оны айналым процесі ретінде қарастырсақ, дұрыс түсінуі мүмкін. Зерттеуші оқиғалар материалдық объектілерді әртүрлі қылып өзгерту ретінде туындауы арқылы қоршаған орта жағдайларымен өзара әсер етпеуі мүмкін емес.

Дәлелдемелерді жинау – ол сот тергеу органдарының белсенді қызметі, дәлелдеу процесінің қажетті элементі. Процессуалдық және криминалистік әдебиеттерде, дәлелдемелерді жинау маңызы әртүрлі болып анықталады.

А.С. Жалыбиннің анықтауы бойынша, әртүрлі құжаттарды табу, алу, сақтау, бекіту әрекетінің жиынтығы ретінде дәлелдемелерді жинау түсінігінің мазмұны [2, 158 б.].

Ал С.А. Шейфер болса, дәлелдемелерді жинау түсінігіне оларды табумен бекітуді кіргізбеген, табуды, жинауды, бекітуді және дәлелдемелерді зерттеуді бір қатарда қарастырған [3, 38 б.].

М.С. Строговичтің көрсетуі бойынша, дәлелдеу процесі дәлелдемелерді табудан, оларды қараудан және процессуалдық бекітуден, тексе-

руден және бағалаудан құралады деген [4, 470 б].

Біздің ойымызша, осы жоғарыда көрсетілген пікірлердің ішінде А.И. Винбергтің ойы дұрыс сияқты. Дәлелдемелерді жинау – ол кешендік түсінік болып табылады. Ол дәлелдемелерді сақтау және алу, табу, бекіту әрекеттерін кіргізеді.

Дәлелдемелерді табу – дәлелдемелік мағынасы бар сол және басқа да фактілік мәліметтерге көңіл аудару, олады іздеу және шығарып алу. Тек оларды жинаушы тұлғаға белгілі болған дәлелдемелерді ғана жинауға болады.

ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 126-бабына сәйкес дәлелдемелерді бекіту көрсетілген. Іс жүзіндегі деректер олар, іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетілгеннен кейін ғана дәлелдеме ретінде пайдаланыла алады [5].

Анықтау және алдын ала тергеу барысында хаттамаларды жүргізу жауаптылығы тиісінше анықтаушы мен тергеушіге, ал сотта сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысына жүктеледі.

Тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға, сондай-ақ тараптарға сот талқылауында бұл іс-әрекеттердің барысы мен нәтижелері көрсетілген хаттамалармен танысу, хаттамаларға толықтырулар мен түзетулер енгізу, осы іс-әрекеттерді жүргізудің тәртібі мен шарттары жөнінде ескертулер мен қарсылықтар айту, хаттамадағы жазбаларға өз редакциясын ұсыну, анықтаушының, тергеушінің немесе соттың назарын іс үшін маңызы болуы мүмкін мән-жайларға аудару құқығы қамтамасыз етілуі тиіс. Хаттамаға тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға олардың құқықтары түсіндірілгені туралы белгі қойылады.

Ауызша айтылған толықтырулар, түзетулер, ескертулер, қарсылық білдірулер, өтінімдер және шағымдар хаттамаға енгізіледі, ал жазбаша нысанда жазылғандары хаттамаға қоса беріледі. Сызылып тасталған немесе көшіріліп алынған сөздер немесе басқа түзетулер туралы хаттаманың соңына қол қою алдында ескерту жасалады.

Тергеу іс-әрекетінің хаттамасымен танысқан адамдар хаттаманың әр бетіндегі мәтіннің соңғы жолының астына және оның соңына өзінің қолын қояды. Сот отырысы хаттамасының бөлігімен танысу кезінде әр беттің аяғына және осы бөліктің соңына қол қойылады.

Анықтаушы, тергеуші немесе сот ескерту-

лермен немесе қарсылық білдірулермен келіспеген жағдайда ол туралы қаулы шығарады.

Заңдарда көзделген жағдайларда процеске қатысушылардың біреуі немесе басқа да адамдар тергеу іс-әрекетінің хаттамасына қол қоюдан бас тартқан кезде анықтаушы немесе тергеуші өзінің қолымен куәландыратын хаттамаға ол туралы белгі соғады.

Сот отырысының хаттамасында жазылған соттың іс-әрекеті туралы жазбаларға заңда көзделген жағдайларда қол қоюдан бас тартылса, ол хаттамада сот отырысына төрағалық етуші мен хатшы өз қолдарымен куәландыратын белгі соғылады.

Хаттамаға қол қоюдан бас тартқан адам бас тартуының себебін түсіндіруге құқылы және бұл түсіндіру хаттамаға енгізілуі тиіс.

Егер іс жүргізу іс-әрекетіне қатысушы өзінің дене кемшілігінің салдарынан хаттаманы өзі оқи алмаса немесе оған қол қоя алмаса, онда оның келісімімен оның қорғаушысы, өкілі немесе ол адам сенетін басқа азамат хаттаманы дауыстап оқиды және оған қол қояды, ол туралы хаттамада белгі қойылады.

Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс жазу, бейнежазба, киноға түсіріп алу, фотоға түсіру, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер дайындау және ақпаратты бейнелеудің басқа да әдістері қолданылуы мүмкін. Тергеу іс-әрекетіне немесе соттың талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген әдістерін қолданғандығы туралы тиісінше тергеу іс-әрекеті хаттамасына немесе сот отырысының хаттамасына пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамасы келтіріле отырып белгі соғылады.

Фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, фотосуреттер, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер тергеу немесе сот іс-әрекетінің барысы мен нәтижелерін басқа да бейнелеулер хаттамаға қоса беріледі. Әрбір қосымшада оған қатысты тергеу немесе сот іс-әрекетінің атауы, орны, күні көрсетілген түсіндірме жазба болуға тиіс. Бұл жазбаны іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтаушы немесе тергеуші және қажет болған жағдайларда, куәгерлер, ал сотта сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысы өз қолдарымен куәландырады. Сонымен қатар жиналған және бекітілген дәлелдемелер зерттелуге жататыны белгілі,

ҚР ҚІЖК 127-бабында: іс бойынша жиналған дәлелдемелер жан-жақты және объективті зерттеуге жатады. Зерттеу алынған дәлелдемелерді талдауды, оны басқа да дәлелдемелермен салыстыруды, қосымша дәлелдемелер жинауды, дәлелдемелерді алу көздерін тексеруді қамтиды.

Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалау да аса маңызды мәселе екендігі айтылып жүр. Оның қорытындысы бойынша арнайы нормативтік қаулылар қабылдау ұйғарылды. Өйткені мұның азаматтардың конституциялық құқығы мен мүддесін сотта қорғауды қамтамасыз етуде маңызы жоғары болмақ. Еліміздің Жоғарғы Соты ТМД елдері арасында бірінші болып республикадағы соттардың қылмыстық істер санаты бойынша қылмыстық ізге түсу және айыптау органдарының сотқа жіберген дәлелдемелеріне баға беруге байланысты сот тәжірибесін талдап, шолу жасаған еді. Осы орайда, аталған нормативтік қаулыда тергеу органдарының күшімен алынған заңдылықтардың сотта міндетті түрде анықталуға байланысты көптеген аспектілері айқындалған. Әсіресе дәлелдемелерді жинау барысында заң талаптары дұрыс сақталған ба, айыпталушыны қорғау құқығын қамтамасыз етуде және арызданушы жақтың шағымын тексеру бойынша барлық шаралар қолданылған ба, тергеуде заң талаптары дұрыс жүргізілген бе деген сауалдар сотта жан-жақты қаралуы, ескерілуі тиіс екендігіне назар аударылды.

Жалпы адвокаттар сот процесінде сырттан қараған адамға екінші деңгейдегі адам секілді болып көрінеді, өзінің қорғауындағы адамның санатында бағаланады. Осының өзі адвокатралық қызметке деген халықтың сенімін жоғалтып, сот ісінің біржақты айыптау бағытымен жүргізілетіндей әсер қалдырып жүр. Сондықтан адвокаттардың мәртебесін әлі де көтеру керек сияқты.

Қорғаушылардың екінші деңгейдегі қызметкер болып көрінуі біздің ойымызша себебі мынада. Қылмыстық істерді жүргізу заңы тараптардың бәсекелестігі және тең құқылық идеясын қылмыстық сот ісінде бекіткен (ҚР ҚІЖК 23-бап). Бәсекелестік ретінде айыпталушының қорғалуға деген құқығын ғана түсінуге болмайды, бұл сонымен бірге ақиқатты іздеу әдісі мен айғақтарды зерттеу тәсілі де болып табылады. Өкінішке қарай, қазақстандық қылмыстық процесте, әсіресе сотқа дейінгі сатыда осы функция-

ларды не қорғалушы, не айыпталушы жеткілікті түрде жүзеге асыра алмайды, себебі біздің қылмыстық процесте қылмысты дәлелдеуде тергеушінің, анықтаушының және прокурордың рөлі басым болатындығы айтылады. Адвокаттың дәлелдеуге қатысу мәселесі нормативті актілерде жеткіліксіз реттелгендіктен, қылмыстық процесте тартылған адамдардың бостандықтары мен құқықтары едәуір бұзылды.

Заң актілері тергеушіге айыптау және ақтау дәлелдемелерін жинауды жүктейді. Алдын ала тергеудің негізгі міндеті - сот үшін материал жинау. Осылайша, тергеуші бір мезгілде бір-біріне мүлдем қарама-қайшы функциялар атқаруға міндетті. Тергеушінің айыптау жағына еліту мүмкіндігі аса жоғары. Қылмыстық істі қозғаған кезде ол айыпталушыға қарсы бұлтартпайтын шараларды тауып, айыптауды біржақты тұжырымдайды. Сөйтіп, тергеуші өзінің шешімінің тұтқынына айналады. Сондай-ақ тергеуші өз жұмысының сапасын бағалау жүйесіне орай, дәлелдемелер жинауда әр кезде объективті бола бермейді, соған байланысты қылмыстық істі тоқтату, оның тарапынан жіберілген қателік ретінде бағаланады және тергеушіге тағылған айып-кінә болып саналады.

Сайысудың негізі қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңінде қалыптасуы керек. Екі жақ та сотқа айыптау және ақтау дәлелдемелер жиынтығымен, тең болып келуі керек. Қолданыстағы заңға сәйкес қорғаушы тарапына қарағанда, сотқа дейінгі сатыда дәлелдемелер жинаған айыптаушының қолында көбірек материал болады. Нәтижесінде сотта қорғаушының рөлі көбінесе тергеушінің жұмысындағы кемшіліктерді іздеумен ғана болады. Көп уақытты сол алады. Квалификациялық құқықтық көмек мәселелері бойынша заң жобасында, дәлелдемелер жинау жөніндегі адвокаттың өкілеттігіне қатысты бірқатар өзгертулер қарастырылған.

Көбіне адвокаттардың мәлімдеген өтініштері мен шағымдары прокуратура, тергеу органдары, тіпті, сот процестерінде де еленбей қалып жатады. Бұған себеп адвокаттардың жинаған дәлелдемелері мен деректерінің салмақсыздығы ма, жоқ қазіргі кездегі қорғаушылардың кәсіби біліктілігінің төмендігі ме деген сауалдарда туып жатады. Бұған көптеген ғалымдар мен тәжірибеде жүрген біраз қызметкерлерде өз ойларын айтып жүр.

Мысал ретінде Адвокаттар одағының президенті А. Түгелдің айтуынша: адвокаттардың берген өтініштерінің барлығын бірдей қылмыстық қудалау органдары мен сот органдарының қанағаттандыра бермейді. Кейбір кездерде адвокаттардың жолдаған өтініштері мүлде қаралмайды, тіпті, ешқандай негізсіз қайта қайтарылып жатады. Бұл олардың салмақсыздығынан немесе сауатсыз құрастырылғандығынан емес. Мәселе адвокаттың кез келген өтініші мен қолдаухаты алдын ала тергеудің де, сол сияқты соттық тергеудің де процесін тежейтіндігінде. Әдетте сотқа қатысушылар процестің тез бітуін қалайды. Қорғалушылардың келтірген дәйекті дәлелдері, сауатты жазылған қолдаухаттары тергеу жұмысына елеулі кедергі келтіреді, сондай-ақ тергеу барысын өзгертіп, бұрынғы пікірлерді бұзуы мүмкін. Осы мәселені шешу мақсатында біз адвокаттардың нақты дәлелдер келтірілген қолдаухаттарын қанағаттандыруды қамтамасыз ететін тиімді

процессуалдық механизмін қалыптастыруды ұсынып отырмыз. Мәселен, қорғалушы тараптың барлық қолдаухаттарын қараудың міндеттілігі нормасы туралы Қазақстан Республикасының "Адвокаттық қызмет туралы" заңына өзгерту енгізуді сұрап отырмыз. Қолдаухатты қанағаттандырмай, негізсіз кері қайтарған жағдайда сотқа және прокурорға, сондай-ақ алдын ала тергеу органдарының лауазымды тұлғаларына қатысты қатаң шаралар қолдану мүмкіндігі де сол ұсынысымызда қарастырылған деп пайымдап жатыр [6].

Жалпы адвокаттардың дәлелдемелер жинауға қатысуының ашылмаған біраз астары мен мәселелері жетерлік. Сондықтан біздің ойымызша осы дәлелдемелер жинауда адвокаттық қызмет туралы заңды қайта қарап, біраз толықтырулар енгізу қажет деп санаймыз. Яғни, осы заң бүгінгі заманның тамыр бүлкілін дөп басып, қорғаушылардың мәртебесін көтеруге келгенде дәрменсіздеу сияқты көрініп жүр.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында (ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 18 ақпан 2005 ж.).
- 2 Жалыбин С.М. Защита прав граждан в уголовном судопроизводстве. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 304 с.
- 3 Шейфер С.А. Собрание доказательств в советском уголовном процессе. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1986. – 172 с.
- 4 Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. Т-1, 470 стр.
- 5 Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан / Ред. Когамов М.Ч. - Алматы: Жеты-Жарғы, 2008 г.
- 6 URL: <http://www.advokatura.kz/articles/653/>

References

- 1 Kazakhstan ekonomikalық, әleumettik zhane sayasi zhedel zhaңaru zholynda (ҚР Prezidentiniң halkyna Zholdauy Kazakhstan, Astana қ., 2005 zhylyу ақпан 18).
- 2 Zhalybin SM Protection of citizens' rights in criminal proceedings. – Almaty: Zheti Zhargy, 2002 . – 304.
- 3 Shafer SA Collection of evidence in the Soviet criminal trial. – Saratov: Saratov State State. University Press, 1986 . – 172 p.
- 4 Strogovich MS The course of the Soviet criminal trial. – Moscow, 1968. T-1, page 470.
- 5 Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan / Red. COGAM M.CH. – Almaty: Jeti Zhargy, 2008.
- 6 URL: <http://www.advokatura.kz/articles/653/>